

**Todor Kuljić<sup>1</sup>**  
Filozofski fakultet  
Beograd  
todorunbg@ptt.rs

**Originalni naučni rad**  
UDC 393:[316.75+141.7]  
DOI: 10.7251/SOCSR1305005K  
Prihvaćeno: 02.06.2013.

## **Tanatopolitika i tanatosociologija<sup>2</sup>** – nacrt teorijskog i pojmovnog okvira –

### **Abstract**

*The aim of the appendix is to show the directions of sociological research using political death. The two are related Social Science discourse on death: (1) thanatos-sociological and, which deals with social inequalities in mortality, and (2) thanatos-political, at the center of the political instrumentalization of death. Shown is the historical evolution of these relations to death and were considered different theoretical and methodological starting points that explain the death of a political party and its symbolic capital. Changed the vision of death, and political use of the death. Most attention has focused on a class-tier elucidate differences. Class that not only economic inequality, but also the symbolic and cultural inequality, and differ in relation to the death. It is presented a draft framework for the sociological study of historical class interests that determine the ideological use of the death.*

**Key words:** death, the death of symbolic capital, thanatos-policy, thanatos-sociology.

### **Abstrakt**

*Cilj priloga je da pokaže pravce sociološkog istraživanja političke upotrebe smrti. Dva su srodna društvenonaučna diskursa o smrti: (1) tanatosociološki, koji se bavi društvenim nejednakostima kod umiranja, i (2) tanatopolitički, u čijem središtu je politička instrumentalizacija smrti. Pokazana je istorijska evolucija pomenutih odnosa prema smrti i razmotrena su različita teorijska i metoda polazišta kojima se objašnjava politička strana smrti i njen simbolički kapital. Menjala se vizija smrti, ali i politička upotreba smrti. Najviše pažnje je posvećeno klasno-slojnim tanatološkim razlikama. Klase ne pokazuju samo ekonomsku nejednakost, nego i simboličku i kulturnu nejednakost, pa se razlikuju i u odnosu prema smrti. Iznet je nacrt sociološkog*

<sup>1</sup> Profesor na odeljenju sociologija na Filozofskom fakultetu, todorunbg@ptt.rs

<sup>2</sup> Članak je nastao u okviru rada na projektu "Društveni akteri i društvene promene u Srbiji 1990-2010", br.149005 koji finansira Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije

*okvira za istraživanje istorijskih klasnih interesa koji određuju ideološku upotrebu smrti.*

**Ključne reči:** *smrt, simbolički kapital smrti, tanatopolitika, tanatosociologija.*

Od mrtvih ne žive samo grobari, nego i vlast. Ovde se ne misli samo na upotrebu zakonski zaprećene smrtne kazne, nego i na razne ideologizacije umiranja neosuđenih koje regulišu istorijski raznovrsne normativne tanatologije. Problem bi sigurno bio jednostavniji da su šarolike upotrebe smrti samo prepoznatljiviji deo hegemonih ideologija koje propisuju one društvenointegrativne vrednosti kojima treba uokviriti smisao okončanog življenja. Stvari, međutim, usložnjava okolnost što su pomenuti sadržaji uvek i deo manje upadljivih vrednosti na kojima počiva širi moralni poredak. Smrt, naime, ne koriste samo političari nego ova ima važno mesto u široj simboličkoj strukturi opštenja i kod pravdanja moći raznih autoriteta. Upravo stoga što se značajni mrtvi neretko svojataju kao integrativni simboli raznih segmenata poretka, treba istraživati njihovu direktnu i posrednu političku ulogu. U tome je smisao kritičke tanatologije koja istražuje društvene nejednakosti kod umiranja i ideološku upotrebu smrti. Da li su kulturni obrasci odnošenja prema smrti, a koji regulišu izražavanje žalosti i pijeteta, nadvremeni rituali koji stoje izvan pravdanja nejednakosti živih? Nikako. Odnos prema smrti jeste politički i ideološki vrlo upotrebljiv, uprkos tome što su i vladajući smrtne bića. Nismo, dakle, nejednaki samo u životu, nego su i propisane norme suočavanja sa smrću deo ideologije koja pravda nejednakost živih. Otuda i opravdanost kritike raznih tanatoloških ideologija, tj. istraživanja normiranja smrti od strane živih vladajućih grupa. Cilj ovoga priloga je da pokaže pravce sociološkog istraživanja političke upotrebe smrti.

## 1.

Jednako kao ni drugi, ni sociolog ne može da govori o neposrednoj smrti jer ovu činjenicu nema u iskustvu. I njegova tema je tek posredni odnos živih prema umirućima, prema mrtvima i prema onostranom. Sociološka i političkoška posrednost ovog odnosa leži u srodnom pristupu zasebnih disciplina tanatosociologije i tanatopolike. Nazivi su izvedeni iz grčke reči *Thanatos* koja u Hesiodovoj teogoniji označava boga smrti, okrutnog sina noći i brata Hipnosa, boga sna. Dva su srodna društvenonaučna diskursa o smrti: (1) tanatosociološki, koji se bavi društvenim nejednakostima kod umiranja, i (2) tanatopolitički, u čijem središtu je politička instrumentalizacija leša. Oba su povezana zato što

se pogrebni politički rituali i razne ideologizacije smrti ne mogu razmatrati izvan realnih istorijskih uslova umiranja. U obliku proste formule moglo bi se reći da tanatopolitika proučava političke načine upotrebe smrti, a tanatosociologija dublju interesnu stranu ritualizovane smrti. Kod oba nastojanja reč je o istraživanju društvene uslovljenosti simbola smrti. Da bi se ova složena i istorijski promenljiva aktivnost istražila potreban je širi tanatosociološki okvir. To znači da u svakom dobu treba poći od hegemonog tumačenja smrti i vizije dobre smrti u kojima se direktno ili posredno iskazuju interesi onih grupa koje su kadre da ih nametnu. Umrli odlaze u raj ili u pakao, duša im se reinkarnacijom seli u druge telesne oblike ili, pak, postaju večni deo kolektivnog pamćenja nacije ili klase. Iako se oslanja na u ontološkom pogledu različita istorijski hegemonna tumačenja smrti (mitska, religijska, svetovna), kod svih verzija je tanatopolitika veština upotrebe smrti zarad političke dobiti. Sociološka, pak, strana smrti tiče se odnosa između grupnih interesa i načina njihove mobilizacije preko dramaturške ritualizacije smrti. Nešto uži sociološkosaznajni aspekt ovog problema tiče se različitih teorijskih i metodskih pretpostavki sa kojima se objašnjava društvena strana smrti i njen simbolički kapital. Drugačije rečeno, na koji način simbolička moć kao instrument dominacije nameće značenja i smisao prestanku života?

Tanatopolitička literatura je manje poznata od tanatosociološke. Politički kult smrti i politička upotreba mrtvog vladara dugo su definisani unutar specifičnog poimanja odnosa teologije i politike, crkve i države. Zato se istorijat ovog odnosa nije mogao izbeći. Knjiga Ernsta Kantorovica „Dva tela kralja“ je u mnogome neprevaziđeni historiografski pokušaj tumačenja tanatopolitičke veze crkve i države u zapadnom hrišćanstvu<sup>3</sup>. Od autora koji se takođe direktno bave političkom upotrebom smrti treba pomenuti istorijske studije Zan Delimo, Filip Arijes, Žak Le Gof, Jan Asman, politikološke Majkl Blejn, Olaf Rader i Piter Berghof, antropološke Luj-Vensan Toma i Ketrin Verderi, sociološku studiju Klaus Feldman i sociomedicinski zbornik Dominik Gros.<sup>4</sup>

## 2.

Nije nikakav cinizam ako se na samom početku upozori da smrt za sociologa nije pre svega tragedija pojedinca nego činilac društvenog razvoja. Na koji način? Pre svega smrt je funkcionalna sa stanovišta usavršavanja društva. Društvena stabilnost traži smenu generacija, nestanak i povlačenje starijih i prodor mlađih koji ne samo što nisu opterećeni ranijim iskustvima nego imaju imaju

<sup>3</sup> Ernst H. Kantorowicz, *Die zwei Körper des Königs – Eine Studie zur politischen Theologie des Mittelalters*, München: Deutsche Taschenbuch Verlag, 1990.

<sup>4</sup> Nazive knjiga i godine izdanja videti u popisu literature na kraju ovog teksta.

i drugačija očekivanja. Sa nestankom starijih nestaju i njihova uverenja, pa se stvara prostor za novu generacijsku svest. Tako se, kako je zapazio američki sociolog M.Kerl, u SAD rodna i rasna jednakost probila tek sa nestankom starijih. Zatim, smrt ne oslobađa samo prostor za pojavu novih ideja nego i okuplja ljude i stvara nove oblike solidarnosti. Razni rituali oko žrtava i mučenika učvršćuju vrednosti grupe i jačaju njenu homogenost. U sociološkom smislu je takođe važno zapaziti da je društveni status onih koji imaju veće izgleda da umru uvek niži. Danas tek rođeno dete ne može napustiti bolnicu bez imena. A u 18. veku detetu se nije davalo ime sve do šeste godine jer je dečji mortalitet bio veliki. Jednostavno, na decu se dugo nije računalo, upozorava Kerl. Zahvaljujući napretku medicine postupno je regulisana prerana smrt, mortalitet dece, pa se, umiranje sve više sužava na starije. Izmene ekonomije i društva, pluralizacija vrednosti i pogleda na svet menjali su norme i granice tolerancije, klasne, nacionalne i rodne konvencije, a time i suočavanje sa neprijatnim i bolnim. Menjalo se sećanje na mrtve i upotreba imperativa *memento mori*.

Sve u svemu, smrt nije nikada bila samo fiziološki prestanak života, nego je uvek imala i razne važne funkcije za svet živih. Čak se može govoriti i o sistemu smrti. To je pojam koji je 1977. uveo Robert Kastenbaum (*Kastenbaum*) i definisao kao „međuličnu, društvenokulturnu i simboličku mrežu kojom društvo posreduje odnos pojedinca prema smrti“<sup>5</sup>. Ovaj složeni sistem osigurava više idejnih i institucionalnih kanala: hegemonu svest (tj. slika onostranog), regulisanje mesta za umiranje (bolnice), načina sahranjivanja (posmrtni rituali), određivanje mesta za sahranjivanje (grobља), prostorno regulisanje sećanja na mrtve (spomenici), vremensko obeležavanje datuma smrti (Dan mrtvih, uskrs) i zakoni (smrtna kazna). Sistemi smrti nisu statični nego istorijski vrlo promenljivi. Za njihovo istraživanje potreban je diferenciran teorijski i pojmovni okvir.

Pre njegovog definisanja valja upozoriti da su na najdubljoj ravni promene u društvu uvek bile i okvir promena svesti o smrti. Drugim rečima, nije toliko žed pojedinaca za saznanjem podsticala postupno razmađivanje smrti, nego su tome više doprinosili organizovani interesi novih grupa kojima je smetao monopol prethodnih grupa nad tumačenjem i upotrebom smrti. Hrišćanstvo je u robovlasničkom dobu legalizovano tek onda kada je procenjeno da može više od paganstva koristiti vladajućim krugovima da preko preko monoteizma centralizuju carstvo. U srednjem veku se bez hrišćanske vizije strašnog suda nisu mogli kontrolisati podvlašćeni. Monopol iste crkve nad političkom upotrebom smrti srušen je tek onda kada je zasmetao ojačaloj buržoaziji i naciji u kapitalizmu.

Uvek je nova simbolika smrti bila aktivan idejni sadržaj nove revolucionarne misli i opštenja. Zbivalo se to na raznim idejnim i društvenim prekretnica-

<sup>5</sup> Doka Kenneth, *Death system*, 2012. <http://www.deathreference.com/Da-Em/Death-System.html> (preuzeto septembra 2012).

ma, onda kada je magija zamenjena religijom, kada je monoteizam potisnuo paganstvo, kada je srušen monopol crkve i kada je uveden službeni ateizam. Aktivni klasno-slojni činioci su se prožimali sa različitim konkretnoistorijskim kulturnim okolnostima. Ako su pri tome i bili u različitoj meri aktivni i vidljivi, uvek su bili prisutni. Najvidljiviji su svakako bili kod prepoznavanja kontrolora simboličkog kapitala smrti. Posrednije su se iskazivali u svakodnevnom životu. Drugačije je pre svega bilo svakodnevno suočavanje sa smrću onda kada je život bio kraći, a mortalitet dece viši. U srednjem veku je smrt pripadala životu, živi nije nestajao, nego je u smrt prelazio. Samo je iznenadna smrt bila strašna smrt. Tek sa početkom novog veka smrt je počela da se shvata kao prekid sa životom, kao definitivni nestanak i propast. Ova promena je nagoveštavala i krizu dotadašnjih kontrolora smrti. U romantici je smrt preuznošena i dramatisovana, a sa napretkom medicine preneti je iz porodice u bolnice, što je takođe bila posledica krupnih društvenih promena.

Nije, naravno, dovoljno samo upozoriti da u svakoj epohi prevladava određeno viđenje uzroka umiranja i stanja nakon smrti koje se manje ili više organizovano nadzire. Treba dodati da je na delu i različito viđenje smisla ili besmisla prekida života. Upravo ova mogućnost osmišljavanja smrti čini je simboličkim kapitalom živih. Neće se zagonetno i neodredivo stanje smrti uprostiti niti redukcionistički rastumačiti ako se pođe od toga da simbolizacija smrti nije vanvremena, a stvari će biti jasnije ako se uz to doda da je vrednovanje života i smrti uvek manje ili više kulturno uslovljeno složenom i promenljivom društvenom istorijom. Kao i ostale istorijske, i ove promene su tekle različitim tempom. Kada holandski istoričar J. Hojzinga (*Huizinga*) kaže da srednjevekovna podela društva na staleže duboko prožima teologiju i politiku, jer je sam bog odredio da svakom staležu pripada funkcija po svetosti i sjaju<sup>6</sup>, on time posredno objašnjava i bojazan od ovostranog života u srednjem veku u kom je stvarni cilj bio onostrani svet. Za srednjevekovnog čoveka jednakost se sastojala u jednakosti u smrti, a ne u jednakosti u životu<sup>7</sup>, a prioritet onostranog oslabio je u Zapadnoj Evropi tek u 18. veku kada strah od života ustupa mesto hrabrosti i nadi<sup>8</sup>. Kulturne norme i simboli koji su posredno ili neposredno skopčani sa smrću naročito dramatično su se menjali u poslednja dva veka. Modernizacija, raspad patrijarhalnog društva, slabljenje religije i napredak medicine su važni podsticaji izmene odnosa prema smrti. Nestanak straha od božjeg suda nije izmenio samo strah od smrti nego i upotrebu smrti. Došlo je do promena načina umiranja, ali i žaljenja.

<sup>6</sup> Johan Hojzinga, *Jesen srednjeg veka*, Novi Sad: Matica srpska, 1991. 74-75.

<sup>7</sup> Isto, 81.

<sup>8</sup> Isto, 46-47.

Još su složenije klasno-slojne tanatološke razlike. Klase ne pokazuju samo ekonomsku nejednakost, nego i simboličku i kulturnu nejednakost, pa se razlikuju i po emotivnoj dimenziji društvenog života. Emotivna dimenzija nejednakosti ogleda se i u odnosu prema smrti. Prosto rečeno, različit je odnos klasa prema zdravlju, a nejednak je među njima i rizik od bolesti. Osim što žive duže i kvalitetnije od sirotinje, drugačija su i očekivanja od života kod imućnijih. Društvene razlike u klasno uslovljenoj kulturnoj praksi ove vrste su neobično važne i postoje i kod suočavanju sa smrću. Sirotinja je verovatno manje žalila mrtve i zbog visoke stope mortaliteta dece u vlastitim redovima. Kako je uverljivo pokazao pariski istoričar Ž. Delimo (*Delumeau*) žaljenje za umrlom decom bilo je dugo pomešano sa strahom da tek rođena deca ne umru nekrštena. Tome je kumovala crkva jer je držala da je kršteno umrlo dete oslobođeno prvobitnog greha i da odlazi na nebo, dok nekrštena lutaju. Još je sv. Avgustin pisao da će nekrštena umrla deca biti kažnjena večnom vatrom zbog prvobitnog greha<sup>9</sup>. Zato su se, navodi Delimo, u Francuskoj u 14. veku pojavili hramovi za krštavanje dece preminule pre krštenja. I katolici i protestanti kasnije su širili strah od smrti bez krštenja, a veronauka 17. veka je naročito na selu pojačavala strah od nekrštene dece. Ove predrasude su se lakše širile kod neukog sveta, a sirotinja se više zbližavala sa smrću jer su kod nižih klasa smrti bile češće i ranije nego kod imućnih. Naduto aristokratsko preziranje naroda dugo je pravdala crkvena apologija staleškog feudalizma po kojoj je bog stvorio prost narod da radi, sveštenstvo da se stara o veri, a plemstvo da brine o pravdi<sup>10</sup>. Zato se tuga dugo mogla snažnije izražavati samo u umetničkom spomeniku gornjih klasa. Tek su u 19. veku oskudni spomenici i raskošne sahrane mogli postati i simboli popularne kulture smrti. Bilo je kod ovog ceremonijala i snobizma i skrivanja statusa kao u viktorijanskoj kulturi smrti gde je srednja i radnička klasa imitirala aristokratiju. Ali svuda su sahrane bile katarzične. Da način življenja ne definiše i situaciju umiranja odgovori na smrt bili bi ujednačeni. Ali nije tako. Razlike nisu samo istorijske nego i političke. Fiziološki gledano životi pojedinaca gase se usled delovanja sličnih uzroka, ali grupa različito konstruiše i vrednuje smrt „nevine žrtve“, „heroja“ ili „nitkova“. Drugačija je simbolizacija nasilne od prirodne smrti, pa je različit i njen delatni potencijal (osveta).

<sup>9</sup> Žan Delimo, *Greh i strah – Stvaranje osećanja krivice na Zapadu od XIV do XVIII veka I*, Novi Sad: Književna zajednica, 1986. 418.

<sup>10</sup> Johan Hojzinga, *Jesen srednjeg veka*, Novi Sad: Matica srpska, 1991.75

### 3.

Nakon Francuske revolucije kao ključnog svetskoistorijskog preokreta u novom veku stiglo je i nekoliko novih talasa promena koji su menjali odnos prema smrti. Tako je već u drugoj polovini 19. veka u Engleskoj počeo da opada uticaj doktrine o raju i strašnom sudu i da slabi vizija dobre hrišćanske smrti. Promene su unosili ateisti čiji je broj porastao u Engleskoj već nakon pojave Darwinove (*Darwin*) teorije o evoluciji. Sekularizacija praćena rastom i starenjem stanovništva lagano je menjala smisao i značaj smrti. Prosečna dužina života, obim i vrsta smrtonosne bolesti uticali su i na upotrebu smrti. Evo nekoliko istorijskih podataka. Po zapisu rimskog pravnika Ulpiana (*Ulpian*) iz 3. veka u Rimu je samo polovina rođenih doživela 5. godina, tek 40% je doživelo 20 godina, a samo 4% generacije bilo je staro preko 70 godina<sup>11</sup>. Ovo demografsko „normalno stanje“ važilo je sa regionalnim osobenostima i društvenim razlikama sve do kasnog srednjeg veka. Mortalitet dece bio je visok sve do pojave antibiotika, a zato što je katolička crkva dozvoljavala da samo vernici mogu biti sahranjivani sa vernicima, seljaci su čak i u 19. veku žurili da krste decu bojeći se da će ova ako umru lutati bez počinka<sup>12</sup>. Smrt dece i omladine bila je banalnija nego danas. Između 15. i 18. veka prevladavale su snažne predrasude prema detetu, a renesansa ih je samo donekle menjala. Bila je drugačija kolektivna osećajnost. U dobu lišenom sažaljenja otvrdnjavala su srca za decom, pa se govorilo „Za malim detetom mala žalost“<sup>13</sup>. Osim nemoći medicine, visok mortalitet podsticale su zaraze, gladi i ratovi. Upadljive su i razlike između 19. i 20. veka. Stanovništvo V. Britanije je sa 20 miliona u 1841. godini poraslo na 54. miliona u 1971. godini zahvaljujući i napretku medicine. Masovna upotreba sve dostupnijeg penicilina je polovinom 20. veka otvorila novu epohu produženja života. Porastao je ugled lekara, što je dodatno oslabilo veru u čudo religije i crkve. Usavršeni penicilin bio je prvi lek antibiotik koji se proizvodio u količinama dovoljnim za spašavanje miliona života. Bitno je smanjio procenat prerane smrti, a time i menjao kulturu žaljenja. U istom vremenu je napredak medicine lagano pomerao smrt iz doma u bolnice. U Nemačkoj je 2005. godine 47,3% umrlo u bolnici, u ustanovama za negovanje 20-30%, a kod svoje kuće ili kod rođaka 20-30%<sup>14</sup>. Smrt je u generacijskom pogledu lagano i bespovratno sve više postajala problem starijih. Prosečno očekivanje života u razvijenim zemljama EU iznosi

<sup>11</sup> Héctor Wittwer, Daniel Schäfer i Andreas Frewer, *Sterben und Tod*, 2010. <https://www.metzlerverlag.de/buecher/.../978-3-476-02230-1.pdf> (preuzeto oktobra 2012). 2.

<sup>12</sup> Žan Delimo, *Greh i strah – Stvaranje osećanja krivice na Zapadu od XIV do XVIII veka I*, Novi Sad: Književna zajednica, 1986. 415.

<sup>13</sup> Isto. 403.

<sup>14</sup> Gerd Gockenjan, “Sterben in unserer Gesellschaft - Ideale und Wirklichkeiten”, *Aus Politik und Zeitgeschichte* 4, 2008. 10

početkom 21.veka između 75 i 80 godina, a vek ranije bilo je tek oko 45 godina. Tako je 2005. u SR Nemačkoj od ukupno 830 000 umrlih bilo 47,6 % onih od 80 godina i starijih. A smrt novorođenčadi je bila 0,39 %. Enormni uspon prosečnog očekivanja života u 21. veku rezultat je okolnosti da se u razvijenom svetu ne umire od zaraze nego od degenerativnih procesa<sup>15</sup>. Da smrt posredno utiče na politiku govore i sledeći podaci. U 20. veku u SAD je procenat starog stanovništva dramatično porastao. Godine 1900. samo 4,1% stanovništva imalo je 65. i više godina, 1940. već 6,8 %, 1960. već 9,2%, 2000 već 12,3%, za 2010. je bilo previđeno 13,2%, za 2025. se računa da će biti 18,2% a 2050. verovatno oko 20,3%. Sa starenjem stanovništva raste i procenat smrtnosti, pa je industrija vezana za smrt sve unosnija<sup>16</sup>. Dalje, raste potreba za negom starijih, birači su sve stariji, pa na izborima odlučuju oni koji od života manje očekuju, stariji, a ne mladi. Zato postaje i sve značajnije, pa čak i političko pitanje - kako regulisati umiranje? Svakodnevni jezik registruje sve veću ekspanziju reči centriranih oko smrti: kancer, onkologija, metastaze, klinička smrt, memorijali, sećanje na mr-tve, AIDS, virtuelna groblja, industrija smrti. Sve je više TV serija o bolnicama, a u ekonomskom pogledu pored pogrebne prakse, rituala, postoji i pogrebna industrija, troškovi sahrane i profiti od sahranjivanja. Sve u svemu, prirodna smrt ostarelih svuda je normalnija nego što je umiranje mladih, pa je i otuda odnos prema smrti danas drugačiji nego npr. u 14. veku kada je epidemija smrtonosne kuge bila neukrotiva i masovno odnosila živote mladih. Međutim, produženo je doba staračkih patnji od senilnosti i slabosti u poznom dobu. Strah od starosti počeo je da konkuriše strahu od smrti.

Menjala se i javna kultura žaljenja. Već od kraja 18 veka građanska kultura žaljenja počela se iskazivati u novinskim čituljama, najpre kao sredstvo poslovnih ljudi da saopšte promene nakon smrti preduzetnika. Početkom 19. veka nastaju prvi privatna pogrebna preduzeća i preuzimaju pokop od porodice. Od kraja 19. veka radnički pokret počinje da koristi sahrane svojih vođa za političke manifestacije, kao što je činila socijaldemokratija za vreme Bizmarka. Naporedo s tim stiže i tehnicizacija smrti sa gradnjom krematorijuma što je kulminiralo u birokratskom uništavanju ljudi u nacističkim logorima.

Aktivni tanatološki činioци bili su svetski ratovi 20. veka. Masovna ubijanja na frontu unela su nove promene u suočavanje sa smrću. Naporedo sa razvojem medicine porastao je broj mladih (boraca) koji su umirali. U ratovima deca umiru pre roditelja. Bili su to talasi novih neprirodnih prekida života nalik epidemijama kuge iz srednjeg veka. Masovne smrti u ratu podstakle su razvoj nove javne kultura žaljenja poginulih boraca i otvorile novi prostor državnoj upotrebi

<sup>15</sup> Isto, 9.

<sup>16</sup> Clifton Bryant, "The Sociology of Death and Dying", *21st Century Sociology*, Bryant, C./Peck, D, 2007. 163-164



smrti. Smrt poginulih u svetskim ratovima zasenila je smrt umrlih u masovnim epidemijama (kao što je bila španska groznica 1918-19).

Sve u svemu na delu su bili protivrečni procesi nesinhronog potiskivanja i aktuelizacije smrti. Uprkos snazi naznačenih opštih trendova razvoja, ovi procesi dugog ritma neravnomerno su se iskazivali kod razvijenih i nerazvijenih zemalja i kod raznih klasa i generacija. Sapostojale su šarolike kulture upotrebe smrti. Ne samo što su iste klase, nego su se i iste generacije u različitim zemljama drugačije odnosile prema smrti. U ovom nepreglednom mnoštvu važno je istaći da su pobednici s jedne i gubitnici u ratovima na drugoj strani razvijali različite kulture žaljenja i sećanja na mrtve. O tome ne svedoči samo ćutanje o vlastitim žrtvama u SR Nemačkoj nakon sloma fašizma i masovna harizmatizacija i politizacija poginulih kod antifašističkih pobednica tokom hladnog rata. Asimetrična situacija se ponovila nakon sloma Hladnog rata na Balkanu. Hrvatska i Kosovo su stekle nezavisnost u građanskom ratu, za razliku od Srbije koja je izgubila deo teritorije, pa je i ovde sećanje na poginule u oslobodilačkim euforijama bilo drugačije nego kod depresivnih gubitnika. Potisnuto žaljenje i slavljenje mučeničke smrti bilo je neravnomerno, a politizacija smrti takođe. Smrt je uvek politički simbolički kapital kod pobednika, kod poraženih ne.

Pomenute društvene promene uvek treba imati na umu jer bi u suprotnom pristup za istraživanje političke upotrebe smrti bio lišen istoričnosti i ostao statičan i besplodan. Ovo otuda što diskurs o smrti, strategije svladavanja smrti i najposle instrumentalizacija smrti čine dinamičku idejnu, ideološku i organizacionu celinu koja je tokom istorije usavršavana i to tako što je najčešće prilagođavana potrebama vladajućih krugova. Ne samo što kod različitih istorijskih oblika odnosa prema smrti prevladavaju različiti oblici društvene svesti (magija, religija, ateizam), nego je i udeo ovih svesti različit u samim ritualima. Francuski antropolog Luj Vinsent Toma je uočio da grob pokazuje prisustvo mita, pogreb ukazuje na snagu magije, dok je jedino zakopavanje čisto ljudski postupak<sup>17</sup>. Kod suočavanja sa smrću *homo sapiens* je koristio mitske, magijske, religijske i laičke sadržaje i rituale. Verovanje u zagrobni život samo je jedan od načina potiskivanja i svladavanja smrti. Odnos prema lešu (sahranjivanje, balzamovanje, spaljivanje, potapanje) kao i razni liturgijski obrasci preuznošenja i veličanja umrlog (verski i svetovni) jesu svedočanstvo raznovrsnih opštijih gledanja na vezu zemnog i onostranog. Ono što treba odmah istaći je Veberovo sociološko upozorenje da je vrsta ponovnog rođenja nakon smrti, kome se težilo kao najvišem dobru u nekoj religiji, bila različita i uvek zavisila od karaktera sloja koji je bio najvažniji nosilac dotične religioznosti<sup>18</sup>.

<sup>17</sup> Toma Luj-Vensan, *Antropologija smrti I*, Beograd: Prosveta, 1980. 349.

<sup>18</sup> Maks Veber, *Sabrani spisi o sociologiji religije, tom, I.*, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Z. Stojanovića, 1997. 205.

Dosledno tome i tanatosociologija je grana sociologije koja se bavi društvenom uslovljenošću organizovanja kulture umiranja, poimanjem samog čina smrti i stanja nakon smrti. Ovaj široki zadatak upućuje na saradnju sa drugim naučnim disciplinama, pa otuda istraživanje upotrebe smrti ima nužno međugranski karakter. Smrću se bave etnologija, antropologija, socijalna istorija i istorija mentaliteta. Iako još u ranoj antici o upotrebi smrti svedoče arheološka istraživanja, tanatosociologija i tanatopolitika su relativno mlade discipline. I otuda što su mrtvi odvajkada zadovoljavali raznovrsne potrebe živih, nužni su različiti istraživački pristupi. U politici je upotreba smrti naročito upadljiva kod dva ideološka obrasca: (1) Organizovano ubijanje se najčešće pravda kao uzvraćeno nasilje. Krv je simbol osvete, a *Lex talionis* (dug u krvi) je česta figura kod pravdanja ratova i raznih revolucija. Formalno gledano, dramatisacija preko simbola smrti je dinamika svake tanatopolitike koja u pravdanju nasilnih preuređenja društvene organizacije nudi stradalima kao naknadu razne verzije spasenja; (2) Ritualno korišćenje leša kod pogreba vladara pruža naročiti smisao i kontinuitet vlasti, stvara identitet podvlašćenima i pravda vlast naslednika. Biološko-kulturni kapital mrtvog vladara se u samom ritualu pretvara u politički i ekonomski, a svojatanje mrtvog vladara kao autentičnog preteče otvara borbu oko njegovog simboličkog kapitala (autoriteta, prestiža, slave i harizme). Naravno da je uvek prisutno pripisivanje smisla odnosno konstruisanje i glačanje kontinuiteta između vladara i naslednika, a zatim i stvaranje kolektivnog pamćenja i izmišljanje tradicije. Zbog svega rečenog u različitim disciplinarnim pristupima smrti uvek je manje ili više nužna kritika ideologije.

#### 4.

Ovaj pristup je neophodan jer se u misli o društvu već dugo razne škole bave političkom upotrebljivošću smrti i njenim mestom u simboličkoj strukturi političkog opštenja. Tu treba najpre pomenuti francusku simbolističku sociologiju, socijalnu antropologiju i simbolički interakcionizam ponajviše razvijen u SAD. „Studije smrti“ postoje u SAD kao akademska disciplina na univerzitetima još od 1960-ih, a predaju ih psiholozi, sociolozi i gerontolozi<sup>19</sup>. Sociološki klasici su se takođe bavili društvenointegrativnom ulogom smrti. Onostrano spasenje je u središtu Veberove sociologije religije, dok se Dirkem, sporeći tezu E. Tejlora (*Taylor*) da je kult smrti osnova religije, trudio da razdvoji smrt od religije i poveže je sa društvenom solidarnošću.

<sup>19</sup> Clifton Bryant, „The Sociology of Death and Dying”, *21st Century Sociology*, Bryant, C./Peck, D, 2007. 159.

Imajući na umu pomenuto idejno nasleđe, ali i savremenu razlivenost istraživanja smrti u misli o društvu, hamburški tanatosociolog Klaus Feldman je primetio da je tanatosociologija međugranska nomadska nauka koju posećuju različiti specijalisti, ali je brzo i napuštaju. Ova disciplina nije institucionalizovana ni profesionalizovana. Još manje je to tanatopolitika gde takođe nisu jasno definisani predmet, pristup ni metode. Obe discipline se još uvek tretiraju kao međugransko istraživanje upotrebe smrti (*death studies*). Verovatno otuda što se bave širokim spektrom problema: povlačenjem društvene granice između života i smrti, vezom smrti, života i moći, ritualima i ustanovama koji regilišu odnos prema umiranju i smrti, moralizovanjem, racionalizacijom, individualizovanjem i naturalizovanjem smrti, vezom smrti, društvene strukture i ekonomije smrti.

U mnoštvu raznovrsnih društvenonaučnih istraživanja smrti mogu se uočiti tri široke oblasti : 1. opisom i tumačenjem integrativne i simboličke uloge funeralnih rituala i običaja bave se antropologija, etnologija i istoriografija manje ili više razvijajući simbolistički, funkcionalistički i konstruktivistički pristup; 2. integrativnom ulogom vizije onostranog kod upotrebe smrti bave se filozofija i sociologija; 3. Političkom upotrebom smrti takođe se bavi više naučnih disciplina (od istoriografije do socijalne psihologije), od kojih su za sociologiju najzanimljivije one koje upotrebu smrti povezuju sa interesima vladajućih grupa. U šarolikim savremenim društvenonaučnim istraživanjima smrti dominiraju prva dva pristupa. Najviše se opisuju rituali i tumači njihova integrativna i simbolička uloga. U središtu raznovrsnih istorijskih, etnoloških, pa i socioloških istraživanja je uloga smrti i umiranja u integraciji društva, kao i simbolizacija smrti. U manjini su istraživanja koja ne zastaju na simbolima, već ih tumače kao delove ideoloških sistema koji pravdaju interese određenih klasa i slojeva. Ova ne ostaju na formalnom nivou objašnjenja.

Da bi se povukla nešto jasnija razlika između pomenutih pristupa treba se kratko zadržati na razlici između forme i sadržaja. U formalnom pogledu za politizaciju smrti važno je uočiti načine idejnog uokviravanja kontinuiteta između mrtvih i živih, različito akcentovanje obrasca smrti/ponovno rođenje i stupanj sistematske sakralizacija smrti. Tu su u središtu istraživanja simboli smrti koji uvek treba da istaknu nesmrtnost poretka živih. U tom smislu je dirkemovski antropolog R.Herc (*Hertz*) zapazio da svako društvo traži večnost jer ne bi opstalo da ne ističe vlastitu nesmrtnost nad pojedincima. Tome služe funeralni rituali koji simbolički spajaju žive i mrtve, ponovo reintegrišu žive, osposobljavaju ih za kontinuitet nakon nestanka člana i time povezuju prošlost i budućnost<sup>20</sup>. Dakle, u središtu društvene integracije stoji dijalektika smrtnosti i nesmrtnosti. Smrt je kraj života člana društva i novi početak društva bez njega. Svaka politička

<sup>20</sup> Citirano Hertz, prema Michael Blain, *The Politics of Death - A Sociological Analysis of Revolutionary Communication*, Dissertation Com. USA books: 2001. 9-10.

obrada smrti počiva upravo na simboličkoj napetosti između smrti i ponovnog rođenja. Simboli ispoljavaju osećanja članova društva, ali i stvaraju i kanališu ista osećanja. Ali ne može se kod razumevanja posmrtnih rituala zastati na hermeneutici suza. Za tumačenje nije dovoljan samo opis planske emocionalizacije i moralizacije mrtvog. Neće mnogo pomoći ni svest da i nas simboli oblikuju u istoj meri u kojoj i mi stvaramo simbole<sup>21</sup>. Potrebno je uočiti dublje materijalne činioce planskog žaljenja. Hermeneutika tuge i opisi njene simbolike ostaju na psihološkom i formalnom nivou ukoliko ne prodru dublje i ne zahvate različite istorijske klasne i slojne sadržaje koji određuju odnos prema smrti. Samo je naizgled slična simbolika raznih spajanja živih i mrtvih odnosno smrti i rođenja. Iza naizgled sličnih simbolika i rituala (smrt kralja i krunisanja princa, smrt pape i ustoličenje novog, smrt klasnog vođe i izbor njegovog naslednika) kriju se interesi različitih grupa.

I već samim tim kod objašnjenja valja na početku društvo bliže definisati preko asimetrične nadmoći određenih klasa ili elita, pa tek potom istraživati konkretnije pobude političke upotrebe smrti. Svaka tanatopolitika je politička ekonomija smrti: od antičke trgovine robljem do eksploatacije zubnog zlata ubijenih u Aušvicu. U strožem smislu sam pojam tanatopolitika je višeznačan. M. Fuko (*Foucault*) i Đ. Agamben pod njim razumevaju politiku nekažnjelog usmrćivanja<sup>22</sup>. U ovom radu više je, međutim, reč o politici koja se pravda preko smrti. Ne radi se, dakle, o isključenju i potiskivanju drugog života koji se ne smatra vrednim, nego o širem pravdanju privilegija živih preko mrtvih. Upravo je kritika pravdanja nejednakosti preko prirodne ili preko nasilne smrti predmet tanatopolitike kao naučne discipline. Uslov kritike jeste, naravno, dovoljno uverljivo objašnjenje same upotrebe smrti. Ne bi trebalo da zbunjuje to što pomenuta tri značenja pojma tanatopolitika (nekažnjeno ubijanje, pravdanje nejednakosti preko smrti i kritika ideologizacije smrti) nisu istovetna. Reč je o sintagmi koja označava praksu ubijanja, ideologizaciju smrti i kritičko objašnjenje ovih aktivnosti. Značenja pojma su srodna, pa se mogu shvatiti kao dve strane iste pojave: upotrebe smrti s jedne i kritike upotrebe smrti s druge strane. Dakle, tanatopolitika jeste ideologija, ali je i naučna disciplina. Sumnje nema da je sfera tanatopolitike svuda tamo gde je dozvoljeno ubijanje, a da se ne počini zločin. U tom smislu, piše bečki kulturolog Eva Horn, suština moderne politike

<sup>21</sup> Michael Blain, *The Politics of Death - A Sociological Analysis of Revolutionary Communication*, Dissertation Com. USA books: 2001. 69

<sup>22</sup> Giorgio Agamben, *Suverena moć i goli život*, Zagreb: Multimedijalni institut, 2006. 12-13; Horn, Eva, "Sterbt, aber lernt - Thanatopolitik in Brechts Stücken", Hebekus Uwe hg. *Die Souveränität der Literatur*. 2008. 313.

i svih ideologija rata jeste smrt, a ne život<sup>23</sup>. Nije, međutim, reč o običnoj upotrebi smrti, nego o složenoj političkoj ekonomiji smrti. U kom smislu?

Kada se kaže da na upotrebu smrti treba gledati u širem sklopu upotrebe straha od smrti, misli se pre svega na strah od priznatih kontrolora smrti. Strah od smrti je, doduše, fluidan i uvek važan segment svesti o biću, pa se neće preterati ako se kaže *Timeo ergo sum*. U ovom istraživanju se, međutim, ne radi toliko o upotrebi straha od bolesti, nego o korišćenju straha od crkvenog pakla i od državno zaprećene smrti (u Agambenovom i Markuzeovom smislu države kao gospodara smrti). Tanatopolitika je institucionalna pretnja pojedincu kaznom zbog njegovih greha i jeresi, a kazuistike ove pretnje su se razlikovale po tome da li je Bog bio više pravedan ili dobar. Vladajući su bili u direktnoj ili u posrednoj vezi sa Bogom, a mogućnost iskupljivanja greha otvarala je manevarski prostor crkvenoj politici. Ista pretnja je kasnije korišćena za otpadnike od nesmrtno nacije, države ili partije. Na koji način?

Pre svega tanatoekonomije nema bez tanatoideologije, verske ili svetovne. Podvlašćivanje ne počiva na *ad hoc* pretnjama smrću nego na razvijenim ideologizacijama smrti. Naravno da veza ekonomije smrti i razvijenog pravdanja smrti nije uvek direktna nego je češće višestruko posredovana i zamagljena sadržajima hegemonie epohalne svesti. Problem svake teodiceje bio je kako spojiti fiktivno božansko providenje i spasenje nakon smrti sa realnom ovozemaljskom društvenom nepravdom. Nisu svi pokušaji ove vrste bili jednako uverljivi. Kada su se suočeni sa strahotama kuge nemoćni popovi polovinom 14. veka u Evropi na kraju zapitali nije li masovna smrt posledica greha predaka, malo im je ko verovao? Nisu se samo prosvetiteljski kritičari religije zapitali, nego i učeni Maks Veber, zašto socijalno privilegovani slojevi nekog naroda razvijaju religiju spase-nja<sup>24</sup>? Grubo rečeno, kada vlast uokviruje smrt onda tu nije reč o kostimiranju običnog grupnog interesa nego o krupnom klasnom biznisu. Sahrane britanskih kraljeva sa pompežno organizovanom žalošću i impresivnim ceremonijalom integrišu stanovnike imperije u bolu, ali i svečano skrivaju interese njenih užih vladajućih krugova. Ili jedan drugi primer klasne simbolike. Na sahranama francuskih kraljeva od 14. veka svi prisutni su bili u crnoj žalbenoj odeći izuzev četiri predsednika pariskog parlamenta koji su bili u crvenoj. Poruka ove kostimografije bila je da sudije ne iskazuju žalost zato što sa smrću kralja ne prestaje pravda<sup>25</sup>. Sudije ne tuguju jer nije umro njihov kralj, a to je večna pravda. Nije

<sup>23</sup> Eva Horn, "Sterbt, aber lernst - Thanatopolitik in Brechts Stücken", Hebekus Uwe hg. *Die Souveränität der Literatur*. 2008. 314.

<sup>24</sup> Maks Veber, *Sabrani spisi o sociologiji religije, tom, I.* Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Z. Stojanovića, 1997. 424-427.

<sup>25</sup> Ernst H. Kantorowicz, *Die zwei Körper des Königs – Eine Studie zur politischen Theologie des Mittelalters*, München: Deutsche Taschenbuch Verlag, 1990. 413-414

srednjevekovno kanonsko pravo ovom simbolikom štitilo samo kontinuitet monarhije od rasula, nego je strepnja od nereda bila motivisana klasnim strahom od gubljenja zajedničkih privilegija klera, plemstva i kralja.

Čak i ako ostavimo po strani pitanje da li su srednjevekovna i novovekovna društva u klasnom pogledu jednoznačno određiva stanja, za istraživanje njihove funeralna simbolike svakako je nužan inkluzivan okvir kadar da integriše plodne sazajne strane simbolizma, socijalnog konstruktivizma (sociologizma) i kritike ideologije. Nije dovoljno reći da kod istraživanja društvenih efekata simbola nikada ne treba zaboravljati razne klasno - slojne interese. Treba imati na umu da klase koriste rituale vezane za smrt i zato da bi se simbolički razgraničile. Komunisti su odgurnuli popa od groba, a poslesocijalističke elite su ga ponovo vratile. Zato savremeni klerikalni pogrebi nisu goli verski rituali nego i sredstva razgraničenja od socijalizma.

Dakle, simbolizacija društvenih razlika može se pratiti preko simbolizacije smrti i to je važna strana njene politizacije. Po sebi se razume da integracije društva nema bez simboličkog okvira koji je deo ideologije vladajućih. Svaka moć je usimbolisana, a vlast se direktno pravda preko udarnih simbola (kruna, krst, srp i čekić). Kontinuitet ključnih simbola je važan za društvo, ali snažne promene traže diskontinuitet simbola, pa i onih koji se tiču smrti. Tako se npr. preko novih simbola vezanih za smrt (verski pogrebi i molitve) danas u BiH oštro razgraničavaju jezički i kulturno srodne etničke grupe. Pogrebni rituali naglo su razdvojeni po strukturi ceremonijala i po viziji onostranog na pravoslavne, katoličke i islamske, iako su u skorij prošlosti bili daleko ujednačeniji u svetovnoj socijalističkoj državi. Zato što danas ovi rituali osiguravaju identitet, ali tako što se ne izmišljaju, nego se samo oživljavaju, može se govoriti o tanatopolitičkoj restauraciji, a ne o revoluciji.

## Literatura

- Agamben, Giorgio. *Suverena moć i goli život*. Zagreb: Multimedijalni institut. 2006. – Homo sacer, (1. Edit 1995). <http://issuu.com/amervelic/docs/giorgio-agamben-homo-sacer>, (preuzeto avgusta 2012).
- Arijes, Filip. *Eseji o istoriji smrti na Zapadu – od srednjeg veka do naših dana*. Beograd: Rad. 1989.
- Asman, Jan. *Kultura pamćenja – pismo, sećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama*. Beograd: 2011.
- Assmann, Jan. *Tod und Jenseits im Alten Ägypten*. München: C:H. Beck. 2001a. [books.google.com](http://books.google.com) (preuzeto januara 2013).

- Berghoff, Petter. *Der Tod des politischen Kollektivs: politische Religion und das Sterben und Toten für Volk*. Berlin: Nation und Rasse, Akademie Verlag. 1997.
- Blain, Michael. *The Politics of Death – A Sociological Analysis of Revolutionary Communication*. Dissertation Com. USA books: 2001.
- Bryant, Clifton. *The Sociology of Death and Dying, 21st Century Sociology*. Bryant, C./Peck, D. 2007. 156-167.
- Delimo, Žan. *Greh i strah – Stvaranje osećanja krivice na Zapadu od XIV do XVIII veka I, II*. Novi Sad: Književna zajednica. 1986.
- Doka, Kenneth. *Death system*. 2012. <http://www.deathreference.com/Da-Em/Death-System.html>, (preuzeto septembra 2012).
- Horn, Eva. *Sterbt, aber lernt - Thanatopolitik in Brechts Stücken*, Hebekus Uwe hg. *Die Souveränität der Literatur*. 2008. 311-336.
- Feldmann, Klaus. *Tod und Gesellschaft – Sozialwissenschaftliche Thanatologie im Überblick Wiesbaden*. VS Verlag für Sozialwissenschaften. 2004. (klaus.feldmann.phil.uni-hannover.de.../klaus\_feld preuzeto oktobra 2011).
- Gockenjahn, Gerd. *Sterben in unserer Gesellschaft – Ideale und Wirklichkeiten, Aus Politik und Zeitgeschichte 4*. 2008. 7-14.
- Gross, Dominik, Andrea Eser, Hubert Knoblauch, Brigitte Tags. *Tod und toter Körper – Der Umgang mit dem Tod und der menschliche Leiche am Beispiel der klinischen Obduktion*. Kassel University Press: 2007. (preuzeto februara 2013).
- Gross, Dominik, Sabrina Kreucher i Jasmin Grande. *Zwischen biologischer Erkenntnis und kultureller Setzung: der Prozesse des Sterbens und das Bild der Sterbenden in Rosentreter M*. Sterbeprozesse: 2010. 17-32.
- Gross, Dominik. *Die dienstbare Leiche – der tote Körper als medizinische, soziokulturelle und medizinische Ressource*. Kassel: Kassel University Press. 2009.
- Hojzinga, Johan. *Jesen srednjeg veka*. Novi Sad: Matica srpska. 1991.
- Jacques, Le Goff. *Your Money or Your life - Economy and Religion in the Middle Ages*. New York: Zone Books. 1990.
- Kantorowicz, Ernst, H. *Die zwei Körper des Königs – Eine Studie zur politischen Theologie des Mittelalters*. München: Deutsche Taschenbuch Verlag. 1990.
- Kearl, Michael. *Social Functions of Death, in Encyclopedia of Death and Dying*. 2012. (preuzeto septembra 2012).
- Le Gof, Žak. *Nastanak čistilišta*. Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Z. Stojanovića. 1992.
- Olaf, Rader. *Grab und Herrschaft: politischer Totenkult von Alexander dem Grossen bis Lenin*. München: Beck. 2003.

- Toma, Luj-Vensan. *Antropologija smrti I, II*. Beograd: Prosveta. 1980.
- Veber, Maks. *Sabrani spisi o sociologiji religije, tom, I, tom III*. Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Z. Stojanovića. 1997.
- Verdery Katherine. *The Political Lives Of Dead Bodies*. Reburial and Postsocialist Change. Columbia University Press. 1999.
- Wittwer, Héctor, Daniel Schäfer i Andreas Frewer. *Sterben und Tod*. 2010. <https://www.metzlerverlag.de/buecher/.../978-3-476-02230-1.pdf> (preuzeto oktobra 2012).